

ELLEN FRÖDIN
& SARA PÄRSSON

INLEDNING

TFL 2023:2-3. LITTERATUR OCH MATERIALITET

ISSN: 2001-094X

– Inledning –

Copyright © 2024 Author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons CC-BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Det här numret av TfL har vi valt att ägna åt temat litteratur och materialitet. Till vår glädje var intresset stort för att delta och det blev tillsist ett dubbelnummer som rymmer hela nio artiklar och tre essäer, varav en under TfLs vinjett ”Ämnet för vårt ämne”.

Materialitet är ett begrepp som tycks peka ut något handfast och konkret men samtidigt är märkligt undflyende. Är vissa saker mer materiella än andra? Går det materiella att isolera som en aspekt bland flera? Numret erbjuder ingen definition av materialitet som sådan. Däremot fokuseras här en uppsjö *materialiteter*. I texterna avhandlas metonymier, typografi, tidningsarbete, svampmycel, järnvägsbibliotek, marginalanteckningar, antikhandlare, Nordsjön och Große Hamburger Straße i Berlin. Artiklarnas studieobjekt spänner vidare från litterära eder i Romarriket till första säsongen av drama-serien *The Last of Us* från 2023, med nedslag i sent 1700-tal, 1800-tal och 1900-tal däremellan. Svensk litteratur tar störst utrymme, men även tysk dokumentärlitteratur och brittisk modernism berörs. I samtliga texter aktualiseras relationen mellan litteratur och materialitet, genom undersökningar av litterära skildringar av materiella fenomen och relationerna till den materiella kontexten, liksom av litteraturens egna materiella villkor.

Som vi skrev i vårt *call for papers* har avsikten med detta nummer varit att samla en bred uppsättning perspektiv på materialitet. Termen används inom flera sinsemellan olika traditioner inom dagens litteraturforskning, men har inte samma innebörd för en nymaterialist, en Kittlerlärjunge och en filolog. Numrets bidrag knyter an till en rad teoribildningar och forskningsfält, såsom bokhistoria, mediehistoria, kritisk teori, nymaterialism och litteraturgeografi.

Vi ser det inte som nödvändigt att skapa samstämmighet mellan dessa olika synsätt utan vill med detta nummer visa på bredden av

angreppssätt och om möjligt inspirera till korsbefruktningar. Vår förhoppning är att det i slutändan ska vara en öppen fråga vad materiellt inriktade litteraturstudier är och kan vara.

Ordet *materia* kommer från det latinska ordet för trä eller virke. Det lånades in i den filosofiska diskussionen för att mer allmänt beteckna världens råmaterial, detta efter grekisk förebild där ordet för trä, *hyle*, gjort motsvarande resa från vardaglig term till metafysiskt begrepp. När Titus Carus Lucretius (ca 99–55 f.Kr) använde uttrycket i sin lärodikt om atomerna, *De rerum natura*, kände han sig fortfarande nödd att förklara sitt ordval: ”’Råämnen’ [materiem] brukar jag kalla dem för eller ’alstrande kroppar’ här i min framställning, ’frön’ är ett annat ord för detsamma och jag betecknar dem också ibland som ’ursprungspartiklar’ eftersom de kommer först, och av dem är världssaltet uppbyggt.”¹ Lucretius använder alltså inte det grekiska ordet atom, utan gör ett antal kreativa omskrivningar. Flera av de bilder Lucretius använder konnoterar fruktbarhet och pekar därigenom mot ordet *mater* som en del i *materia*, *materian* som alla tings moder och ursprung.

Begreppet *materia* tenderar att framkalla två olika föreställningar. Den ena är den av något hårt och fast – någon inbegripen i en hetsig diskussion kan tillgripa en ostensiv definition och fatta tag i ett föremål eller knacka i en bordsskiva för att markera vad den menar med materialitet. Detta! Den andra föreställningen är rakt motsatt, nämligen att *materia* är något rörligt, oformligt och flyktigt. Även denna föreställning utgår från en enkel iakttagelse av omgivningen: med rätt tidsspänn mätt är alla materians former föränderliga och förgängliga. Hos Lucretius är båda dessa bilder giltiga: atomerna är eviga, men det de bygger upp är obeständigt.

I den dualistiska traditionen kom *materia* alltmer att förknippas med föränderlighet. Nyplatonismen använde gärna vatten som symbol för den materiella verkligheten, och hos René Descartes representeras *materian* av det mjuka vaxet – formbart men med en överhängande risk att smälta och deformeras.² Inom denna dualistiska tradition sätts materians föränderlighet i kontrast till andens och idéernas fasthet och enhet. *Materia* är det som är oändligt diffe-

rentierat och ständigt i rörelse, vilket för Descartes betydde att den var opålitlig och flyktig, i motsats till förnuftets idéer som tvärtom garanterades en stabil, upprepar mening som bevarade sin identitet genom sina olika förkroppsliganden.

Den förståelse av materialitet som framförallt gjort avtryck i dagens litteraturforskning (om än med olika teoretiska förtecken) är en som kritiserar dualistiska uppdelningar och som omfamnar materia som just differens och föränderlighet. En röd tråd i numrets artiklar, deras inbördes olikheter till trots, är att materialitet inte först och främst uppfattas som en homogen substans utan innebär *det och det och det*. Att ägna sig åt materialiteter är att ägna sig åt det specifika och historiska. Idéer, tankar och känslor fortplantar sig i världen genom olika materialiseringar, och dessa kan inte reduceras bort utan gör skillnad. Praktiker, föremål och kroppar utgör inte stumma bärare av stabila idéer, utan är i allra högsta grad delaktiga i varje form av meningsskapande.

Vad betyder det då på litteraturens område? Det kan exempelvis innebära att beakta sådant som litteraturens skrivtecken, trycktekniker, läspraktiker, samlingar, distribution, konsumtion, cirkulation och återanvändning. Det kan även innebära att beakta litteraturens relation till den materiella kulturen och naturen genom att uppmärksamma dess sätt att skildra specifika materialiteter.

Litteraturen kan i materiellt hänseende förvisso betraktas som artefakt, men det betyder inte att den är fast och enkelt gripbar. Att anlägga ett materiellt perspektiv på litteraturen innebär inte först och främst att stänga in den i formen av föremål, utan att öppna upp den som en räckta materiella processer, som inbegriper litteraturens produktion såväl som dess reception, och dessutom vittförgrenande kopplar an till en mängd angränsande processer, i stadsrum såväl som världshav.

Det här numret inleds med två essäer som reflekterar över varsitt forskningsfält där frågor om materialitet har en given plats – ny-materialistisk litteraturteori respektive bokhistoria. I essän ”Barad i Köpenhamn. Nymaterialistisk litteraturläsning” brottas Jenny Jarlsdotter Wikström med Karen Barad, en av förgrundsgestalterna

i det som kallats den materiella vändningen, samt frågan om hur litteraturvetenskapen egentligen ska svara på den nymaterialistiska uppmaningen att ge språk mindre makt och materia mer. Genom att granska Barads egen användning av litterära exempel diskuterar Jarlsdotter Wikström litteraturens roll och mening i miljöhotens tid: har litteraturen ett uppdrag att vara sann mot den icke-mänskliga naturen, och vad betyder det för litteraturvetaren?

Giuliano D'Amico begrundar ett fält som ställer helt andra frågor om litteraturens relation till materialitet. I ”Boksamling och bokhistorie i en nordisk kontext – Et bokessay” behandlar han mer specifikt boksamlingens praktik, poetik och etik, ett ämne han menar att den bokhistoriska forskningen ägnat för lite uppmärksamhet. Med utgångspunkt i tre nyutkomna böcker, David Gedins monografi *Boken som fetisch. Numrerade upplagor i Sverige 1819–1915*, katalogen över Martin Schøyens Ibsen-samling och norska bibliofilkubbens jubileumsbok, diskuterar D'Amico hur boksamlingen som fenomen kan belysa bokens kultur- och samhällshistoria. Boksamlingar säger något om sin tids bokmarknad, kan delta i konstruerandet av en nationell kanon och framvisar samtidigt på ett existentiellt plan människans intima relation till föremål, där de samlade tingen närmast blir en förlängning av jaget. Boken i samlandets praktik rör sig med andra ord mellan fetischerat föremål, handelsvara och – bara tillfälligtvis – läsoplevelse.

Efter dessa inledande essäer följer numrets nio forskningsartiklar. De kan delas in i tre grupper: i den första ligger fokus på gestaltade materialiteter, i den andra på språkfigurernas materialitet, och i den tredje på textens egen materialitet. Gränserna är dock inte knivskarpa, då flera av artiklar ägnar sig åt mer än en av dessa aspekter.

I de forskningsartiklar som fokuserar på gestaltade materialiteter läggs vikten vid de studerade verkens ämne och form. Här undersöks människors relation till natur, platser och föremål. Hanna Henryson tar fasta på hur staden Berlin skildras i artikeln ”Staden i boken. Materialitet och form i Irina Liebmanns dokumentariska Berlin-skildringar”. Under 1980-talet samlade den tyska författaren Irina Liebmann ett dokumentärt material om Berlins centrala delar som sedan givit upphov till flera dokumentärromaner, vilka Henryson undersöker med fokus på hur texten på olika vis upprättar relatio-

ner till platsen och framhåller dess materiella egenskaper, rumsliga struktur och historiska föränderlighet. Gatan och bostadshuset är utgångspunkter för Liebmanns undersökningar och Henryson visar bland annat hur de konkretiseras genom användandet av referentiella element och isotopier av materiellt konnoterade ord.

Även Julia Fernelius tematiserar platsers föränderlighet och instabilitet och hur sammanvävt detta är både med samhällsordningar och identiteter. Hon analyserar i artikeln ”Fleeting Furniture. Post-War Materiality and Modernist Strategies of Evasion in Ford Madox Ford’s *Last Post*” hur den brittiska modernisten använder möbler som motiv för att förmedla tillståndet efter första världskriget. Romanens fokus på den föredetta soldatens liv som antikhandlare utgör menar Fernelius ett undvikande av ett triumfatoriskt narrativ om kriget. Enligt Fernelius visar Ford hur sociala relationer upprätthålls och sätts i gungning av föremål, och de rörliga antikviteterna som ständigt byter roller och ägare framvisar därmed en social ordning stadd i förändring.

Havet har en historia poängterar Viktor Emanuelsson i sin artikel, där han i likhet med både Fernelius och Henryson påvisar hur den litterära texten kan framhäva det specifika hos föremål och platser för att på så sätt göra dem till mer än bara verktyg och bakgrund. I ”Flytande geografi. Harry Martinson och havets materialitet” placerar Emanuelsson Harry Martinsons reseböcker från 1920-talet i en sjöhistorisk kontext och argumenterar för att de registrerar övergången mellan två slags hav: sjömanssjön och den industriella ingenjörssjön. Den senare riskerar ständigt att utsläta havet till ett tomt koordinat-system, vilket Emanuelsson visar att Martinson gör motstånd mot genom att framställa havet som en komplex och differentierad plats.

Naturen återkommer även i nästa artikel av Sofia Wijkmark, men då i form av svampar. Hon fokuserar i sitt bidrag ”Min tröst var att författa en egen artikel om svamparna”. Fiktiva gestaltningar av relationer mellan fungi och människor” på den lockelse och avsky svamp inger hos människor. Wijkmark analyserar svampmotiven i dramaserien *The Last of Us* (2023), Agneta Pleijels roman *Fungi. En roman om kärleken* (1993), och Lars Jakobsons novell ”Nians nät över trapetsen” (2004) och visar hur svamparna väcker filosofiska, politiska och etiska frågor. Inte minst handlar det om

relationen till det främmande och rädslan såväl som dragningen till ett annat slags subjektivitet samt en annan form av existentiell och samhällelig samlevnad.

Två av numrets bidrag tar särskilt fasta på betydelsen av språkliga figurer. I det ena fallet rör det sig om metonymier som benämner något materiellt, i det andra om ett typografiskt tecken. Sådana figurer kan tyckas perifera, men närmare betraktade öppnar de upp en dörr till den materiella kultur som texterna ingår i. Olivia Peukert Stock analyserar i sin artikel ”By Torches, Bones, and Temples. Material Metonyms in Personal Oaths in Latin Literature” hur eder porträtteras i den latinska litteraturen i antikens Rom. Varför svärs eder stundtals vid något materiellt istället för abstrakt – exempelvis föremål, platser eller kroppar? Peukert Stock argumenterar för att sådana materiella metonymier, där något abstrakt ersatts av något materiellt och konkret, inte bör betraktas endast som utsmyckande talesätt. De har funktionen att förmedla materiella egenskaper samt kulturella betydelser som stärker den svurna eden i ögonen på den samtida läsaren eftersom romerska eder får sin kraft och agens genom relationerna mellan personer, föremål och plats i en specifik kontext.

Den materiella metonymin ger eden tyngd för den som är invigd i dess materiella och kulturella konnotationen, och på liknande sätt hänvisar *maniculan* eller pekhanden till ett större sammanhang av skrift och trycksaker när den förekommer i litterär text. Det visar Alexandra Borg i sin artikel ”Maniculan. När litteraturen pekar finger” där hon inventerar förekomsten av det typografiska tecknet i tre svenska romaner: Vilhelm Fredrik Palmblads *Törnrosens Bok* (1840), August Strindbergs *Röda rummet* (1879) och Hjalmar Söderbergs *Doktor Glas* (1905). Borg visar hur tecknet får betydelse inom vardera verk i samspel med den omgivande skrift- och tryckkulturen där *maniculan* flitigt användes i billiga trycksaker, tidningsannonser, gatureklam och butiksskyltar. Användandet av pekhanden, hos Strindberg och Söderberg inritad redan i manuskriptet, är sammankopplad tematiskt med huvudpersonernas roll som producenter och konsumenter av text. De pekar således tillbaka mot samtidens materiella och mediehistoriska villkor för skrivande och läsande.

Borgs undersökning hade på så vis även kunnat placeras i nästa avdelning bland de artiklar som är inriktade på textens materialitet.

Här behandlas litteraturens produktion och distribution, men också böcker som objekt, läsningens materiella villkor samt de spår som läsaren lämnar efter sig.

Johan Jarlbrink följer de många dagstidningspubliceringarna av Anna Maria Lenngrens dikt ”Förlorade saker” i artikeln ”Sympung på rymmen. Lenngren, textåteranvändning och rekontextualiseringar”. Efter publicering i annonsavdelningen i *Stockholms-Posten* 1795 spreds Lenngrens dikt till tidningar över hela landet och återpublicerades ända in på 1900-talet. Jarlbrink visar hur texten sattes under olika rubriker, i olika avdelningar och att innehållet ofta anpassades för att spegla lokala förhållanden. I Jarlbrinks redogörelse framträder en flytande text utsatt för en pågående skapelse i tidningarnas nätverk.

Även Andreas Hedberg använder sig av dagspress i sin artikel ”Järnvägen och litteraturen. Termen järnvägsbibliotek i svensk 1800-talspress” där han vill utröna hur litteraturen påverkades av den svenska järnvägsutbyggnaden. Notiser, insändare och annonser används för att identifiera hur järnvägen blir en faktor i produktion, distribution och konsumtion av litteratur. Hedberg visar hur befintlig litteratur ompaketerades i billiga häftesserier och hur en skönlitterär följetong på järnvägstema utformades i episoder som avspeglade järnvägsresans form. I dagspressen betonades också litteraturens instrumentella värden: etablering av lokala bibliotek föreslogs som lösning på sociala problem bland järnvägsarbetarna.

Läsandet och dess specifika kontexter återkommer i Johanna Vernqvists artikel ”Emilie de Geer, kvinnors bildning och läsningens materialitet”, men har då inte funktionen av uppfostrare utan bär på en kritisk potential. Vernqvists studieobjekt är ett privat bibliotek på Löfstad slott där hon undersökt spåren av läsning i de Geers samling från tidigt 1800-tal. Genom att i slottsbiblioteket studera titlar, namnteckningar, stämplor och marginalanteckningar kan Vernqvist beskriva de Geers läspraktiker och intressen. Artikeln visar hur de Geers boksamling skvallrar om ett intresse för frågor om kvinnors rättigheter både genom de titlar den innehåller och genom marginalanteckningar som avslöjar en noggrann läsning som pågått parallellt med språkinläring.

De artiklar som uppmärksammar litteraturens egen materialitet – dess tecken, tryck och omtryck, distribution och spår av läsning – bortser ändå inte helt från de materialiteter som skildras i texterna.

I Jarlbrinks artikel är det exempelvis Lenngridiktens ämne och likhet med en faktisk efterlysning som avgjort dess ursprungliga publiceringskontext, och Hedberg undersöker järnvägen både som plats för läsning och som litterärt motiv. Det gäller i själva verket för många av numrets analyser att olika aspekter av materialitet tillåts samspela med varandra. Den som börjat uppmärksamma en aspekt får snart upp ögonen även för andra.

Numrets sista bidrag är en essä av Thomas Götselius till Tfls stående inlag "Ämnet för vårt ämne" där vi ber litteraturvetare reflektera över frågan: *Vad är litteratur?* Under titeln "Försvinnandets litteratur" diskuterar Götselius tanken om litteraturens upphörande med avstamp i bland annat Romarrikets läskultur och Sven Anders Johanssons bok *Litteraturens slut*. Om litteraturen betraktas som ett historiskt fenomen som uppstod i den form vi känner den i slutet av 1700-talet på grund av institutionella och materiella omvandlingar, skulle då inte nya förändringar av de materiella omständigheterna också kunna få litteraturen att upphöra, resonerar Götselius. Men vilka faktorer ska vi i så fall leta efter? Är forandet och upprätthållandet av en litterär publik ett lika viktigt villkor som de mediala förutsättningarna? Götselius vidrör också det pragmatiska perspektivet att litteraturen är ett monstruöst gränsobjekt: vi vet till syvne och sist inte med säkerhet när, hur eller var litteraturen ska uppstå, eller försvinna.

Götselius essä, liksom de andra två essäerna i det här numret, av Jarlsdotter Wikström och D'Amico, gör det som essäformen har särskilt goda förutsättningar för, nämligen att reflektera inte bara över en viss fråga utan också över vilka frågor som kan och bör ställas. Sådan reflektion framstår det som allt viktigare att ge utrymme till när akademiens institutionella och materiella förutsättningar alltmer pressar oss att höja publiceringstakten och därmed ställa frågor som smidigt låter sig besvaras i artikelns format.

Vi hoppas avslutningsvis att det här numrets samtliga bidrag både ger svar du inte visste att du behövde och ger näring till möjlighets-sinnet – samt leder till många marginalanteckningar, i en utskrivna pappersversion eller på din skärm.

Noter

- 1 Titus Carus Lucretius, *Om tingens natur* [De rerum natura], övers. Ingevar Björkeson (Stockholm: Bokförlaget Faethon, 2022), 39, 41.
- 2 René Descartes, "Betraktelser över den första filosofien", i *Valda skrifter*, övers. Konrad Marc-Wogau (Stockholm: Natur och kultur, 1953), 100ff.